

Az Esterházy hercegi levéltár 20. századi sorsa

Viskolcz Noémi

Történettudományi Intézet
bolvnoemi@uni-miskolc.hu

Kulcsszavak: Esterházy levéltár, magánlevéltár, hercegi család, 2. világháború, államosítás, Esterházy Pál, Hajnal István, Hárich János

Az Esterházy hercegi család története már hosszabb ideje áll a kutatásaim középpontjában. Kollégáimmal, az Esterházy Pál kutatócsoport tagjaival (Király Péter, Kiss Erika, Monok István és Zvara Edina) 2015 óta járjuk a levéltárakat, könyvtárakat és dolgozzuk fel a forrásokat, amelyek újabb és újabb meglepetésekkel szolgálnak. Az egyik legérdekesebb tapasztalat volt a levéltárra vonatkozó levéltári iratok megismerése (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy hercegi levéltár, P 114), amely a hercegi levéltárosok ügyiratait és levelezését foglalta magába *Generalarchiv* megnevezéssel. Különösen Merényi Lajos (1854–1919), Gaszner József (?–1922), Hajnal István (1892–1956) és Hárich János (1904–1990) iratkezelési aktái, történeti feljegyzései, hivatali jelentései lendítettek sokat a források hiányában meg-megtorpanó kutatásokon. A több mint 300 éve gyarapodó családi levéltárat a 20. században súlyos traumák érték, története kibogozása és megértése azonban alapvető a mai kutatók számára.

Magának a hercegi levéltárnak ma két fő része van: az egyik a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában Budapesten található, a másik a burgenlandi Fraknóban (Forchtenstein), az Esterházy vár hideg és vastag falai között, az Esterházy Privatstiftung tulajdonaként. Utóbbira, mint magánlevéltárra, más szabályok vonatkoznak és kutathatósága korántsem olyan magától értetődő, mint az állami intézmények esetében.

A levéltár két államban, két helyen való őrzésének történeti okai vannak, ezeket Ress Imre mutatta be részletesen tanulmányaiban.¹ A 17. század végén a bevehetetlennek tűnő családi Stamburgban, a fraknói várban tárolták az iratokat, a 18. században azonban kettéosztották az állományt: a gazdasági jellegű-

¹ RESS Imre, „Das Esterházyische Hauptarchiv in Eisenstadt zwischen Verwaltung und historischer Forschung (1790–1918)”, in *Burgenländische Forschungen. Sonderband XXII. Archivar und Bibliothekar, Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*, (Eisenstadt: Amt d. Burgenländ. Landesregierung, 1999) 407–419.; RESS Imre, „Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros”, *Korall*, (2004) 15–16. sz. 284–315.

ek helyben maradtak, míg a jogbiztosító-történeti-családi vonatkozásúak a fő rezidenciába, a kismartoni kastélyba kerültek.

A trianoni béke az Esterházy hercegek birodalmát is szétszakította, a birtokok egy része az újonnan létrehozott tartományba, az osztrák Burgenlandba került, a másik része Magyarországra. A fiatal Pál herceg (1901–1989), apja, Esterházy Miklós herceg váratlanul bekövetkezett halála után 1920 áprilisában szinte azonnali döntéshelyzetbe kényszerült. Hagyja-e a kismartoni kastélyában, a békeszerződés értelmében Ausztriának ítélt területen a családi levéltár legértékesebb részét vagy próbálja a béke érvénybe lépéséig elszállítani? A mellette álló családi tanáccsal a költöztetés mellett döntött. Az idő sürgetett 1921 augusztusában – az osztrák csapatok készen álltak a Kismartonba való bevonulásra –, ezért ezt a nem könnyű feladatot Gaszner József levéltáros vezetésével a személyzet végrehajtotta. Több részletben Eszterházára vitték a levéltárat, sőt, a könyvtár állományából is kiválogatták a legértékesebb darabokat, valamint a hercegi hangszergyűjteményt és a kottákat is elmenekítették.

Eszterháza azonban csak ideiglenes állomásnak bizonyult. 1925 februárjában Esterházy Pál herceg a Gaszner 1922-ben a levéltár élén követő Hajnal István történész javaslatát is figyelembe véve, a budai várban lévő Tárnok utcai palotát jelölte ki az iratok végleges őrzőhelyéül. 1926 augusztusában került sor az újabb költöztetésre, amelynek egyes fázisaiba, illetve a Tárnok utcai palota néhány helyiségének levéltárrá alakításába Hajnal István jelentései adnak bepillantást. Sikerült neki nem csupán az eszterházai anyagot, hanem még a Kismartonba maradt egyéb iratokat is Budára vitetni, azonban az uradalmak gazdasági irataiból álló hatalmas fraknói levéltár mozgatása lehetetlen volt, így az ott maradt. Így sem fért be egy vasúti vagonba ez az iratmennyiség, kettő kocsit kellett bérelniük a hercegi alkalmazottaknak. A lepecsételt ládákról jegyzékeket készítettek, és a kíséretet Hajnalon kívül még egy tisztviselő és két vadász biztosította. A palotában addigra elkészült a berendezés, a vasállványokat a Schlick gyártól rendelték meg, és az iratok kényelmesen elfértek két helyiségben. Az udvari szobában a fő- vagy törzslevéltár ún. repositoriumait, a történelmi iratokat, a családi levelezéseket és a pecsét- és éremgyűjteményt helyezték el. A másik szobában a zenei levéltár a Haydn-kéziratokkal, jegyzőkönyvek, uradalmak iratai, konvenciók könyvek, zárgondnoki és kegyúri iratok, a térkép- és tervrajz gyűjtemény talált helyet. A könyvtárteremben pedig a kb. 4000 kötet mellett a levéltár régi jegyzékei, a birtokok, épületek, műkincsek leltárai sorakoztak.²

1927-től tehát biztosítva voltak a hercegi levéltár nyugodt működésének a keretei. Hajnal sokrétű feladatai közé tartozott az Esterházy Hitbizomány szá-

² RESS, *Hajnal István...*, i.m. 311–315.

mára jogi természetű adatszolgáltatás, a családtörténet írása, sajtófigyelés, a hercegi könyvtár gyarapítása és a kutatók kéréseinek kezelése.

Hajnal kívánságára 1928-tól egy új levéltárost is felvettek mellé Hárich János személyében. A zene iránt elkötelezett fiatalember még abban az évben megkezdte egy zenetörténeti (*Acta musicalia*) és egy színháztörténeti levéltár (*Acta teatralia*) összeállítását, kihasználva a Joseph Haydn és az Esterházy opera iránti nemzetközi érdeklődést. Emellett pedig az egyes főlevéltári egységek rendezésébe is belefogott, így például a 17. századi családtagok iratainak szétválogatásába. A mai napig fennmaradtak gondosan gépelt segédletei a rézmetszetgyűjteményről, regesztái Esterházy László és Esterházy Pál nádor levelezéséről, katalógusa Haydn kézíratairól, történeti összefoglalásai az Esterházyak zenei életéről és a kismartoni kastély kertjéről.

Hárichnak a következő évtizedekben jelentős szerepet töltött be a hercegi levéltárban. Történelmet tanult az egyetemen, majd 1928-ban doktorált, 1930–1946 között az Esterházy hercegi levéltár vezetője. 1946-tól nehéz idők következtek: nem talált állást, majd a Magyar Országos Levéltárban dolgozott, de 1949-ben a Mindszenty- és Esterházy-perek során elbocsátották. Egy rövid időre le is tartóztatták, aztán alkalmi zenélésből élt, illetve az Elektromos Műveknél volt kulturális munkás, 1953–1957 között zenetanár. 1958-ban Ausztriába emigrált, ahol Kismartonban ismét a hercegi levéltár vezetőjeként alkalmazták. 1990-ben hunyt el Kismartonban.³

Hárich Hajnalhoz hasonló alapossággal írta a hercegnek a beszámolóit a levéltár és a könyvtár állapotáról. Rendszeresen ingázott Budapest és Fraknó között, főként működésének első időszakában, amikor több száz zene- és színháztörténeti forrást gyűjtött ki a fraknói levéltár anyagából és vitte a budai palotába. A fraknói iratok között máig megtalálhatók az ún. őrzjegyei, amelyeket a kiemelt dokumentumok helyére rakott. Hárich egyébként igen nagyra tartotta a Fraknón maradt levéltárat is. A vár 19 földszinti és emeleti szobájában lévő kivételes iratanyaghoz jegyzékeket, sőt a könnyebb kereshetőség érdekében alaprajzot is készített.

Budapest bombázása 1942-ben védőintézkedések megtételére készítette Esterházy Pált a gyűjteményei megóvása érdekében. Ez a Tárnok utcai levéltárat is érintette, a herceg utasítására Hárich a legfontosabb iratokat a Magyar Országos Levéltárban letétbe helyezte 1942 októberében. Két évvel később, 1944 októberében ezt egy újabb letéttel egészítették ki, de így is maradt még anyag a Tárnok utcában. A háború végén az Esterházy palota súlyos károkat szenvedett, a berendezés és a kincstár egy része megsemmisült, míg a könyvtár és a levéltár megmaradt. Esterházy Pál nem hagyta el Magyarországot, hanem

³ Otto BIBA, „János Hárich (1904–1990)”, *Haydn Yearbook*, 18(1993) 111–114.

a pesti oldalra költözött egy lakásba. 1946-ban megházasodott, feleségül vette Ottrubay Melindát, az Operaház ünnepelt balerináját és visszahúzódva éltek.⁴

A kommunista rendszer azonban nem hagyott békét neki és a családjának. 1948 karácsonyán letartóztatták és a Mindszenty-per negyedrendű arisztokrata vádlottjaként a demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával 15 év fegyházra ítélték.⁵ 1949. február 10-én őrizetbe vették Hárich Jánost is, akit az országos levéltári állásából is elbocsátottak. Mindezzel párhuzamosan, 1948. december 15-én Gerevich László régész megkezdte a Tárnok utcai palota romjainak a feltárását. 1949 januárjában a több mint tíz kilométer hosszú, boltozatos pincerendszerben megtalálták a hercegi kincseket rejtő ládákat, amelyeket az Iparművészeti Múzeumba szállítottak. Ott a következő évtizedekben Szvetnik Joachim és kollégái restaurálták a még megmenthető műtárgyakat.⁶

A bombázásban nem károsodott ingóságokat az 1946. július 11-én felállított új szervezet, a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Bizottsága vette kezelésbe Fügedi Erik vezetésével. A nyomozati jogkörrel is felruházott hatóság sikeresen biztosított és szállított múzeumokba elhagyott arisztokrata gyűjteményeket. Az Esterházy palota 1949. december 13-án került sorra: összeírták a kép-, könyv-, hírlap-, kotta-, metszet, bútor- és levéltári anyagát, amelyeket ezek után szétszortáltak a múzeumok és a könyvtárak között. Az 1949 decemberi összefoglaló jelentésben ez állt az Esterházy levéltárról: „hasonlóan felbecsülhetetlen az Eszterházy család (volt kismartoni” levéltárának anyaga, melyben 2000 középkori oklevél (400000 forint) mellett Miklós és Pál nádorok iratai (utóbbi 67000 forint értékben), kiadott török levelek, 16. századi urbáriumok, 17. századi királyi levelezés található. A legnagyobb értéket e téren kétségtelenül az 1848-as külügyminiszter Eszterházy Pál iratai jelentik. Ezt az anyagot – mely a mai napig ismeretlen volt – felértékelni nem lehet.”⁷ A levéltá-

⁴ Hanna MOLDEN, *Griff és rózsza. Esterházy Pál és Ottrubay Melinda, egy hercegi pár története*, (Budapest: Elektra Kiadóház, 1999) 164–166.

⁵ GERGELY Jenő, „Dr. herceg Esterházy Pál a Mindszenty-perben”, in *Esterházy Pál 1901–1989. Az utolsó herceg a szélsőségek évszázadában*, szerk. Stefan August LÜTGENAU, (Budapest: Balassi Kiadó, 2008) 87–131., 104–127.

⁶ HORVÁTH Hilda, *Nemzeti kincstárunk az Esterházy hercegi kincstár 20. századi története*, (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2014) 60–67.

⁷ FÜGEDI Erik, „A veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosának összefoglaló jelentése, 1949. december 21.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), XIX-I-1-h (= Vallás- és Közoktatási Minisztérium, Felsőoktatási és tudományos főosztály), 380. d. 2. t.1620/3/1950.; KERESZTES Csaba, „Műkincsek ebek harmincadján. Veszélybe került műtárgyak Magyarországon 1944–1949”, *Archívnet*, 15(2015) 1. sz. Online: archivnet.hu – 2019. december.; FARKAS Kornél, „Műtárgymozgások 1945–1949”, *Századok*, 151(2017) 147–188.

rat – a palotában talált „repositorium, részben tékában levő fraktúryanag szalaggal átkötve, részben önálló kötetek, diplomák, 67 folyómeéter” – öt gépelt oldalon keresztül sorolják.⁸

Az Esterházy ingóságokat az 1949. évi hitbizományi törvény alapján államosították, az archivumot tehát a Magyar Országos Levéltárba szállították. Ott a korábban kialakított rendszert meghagyták a levéltár munkatársai, azaz nem bontották meg a 17. század vége óta formálódó szisztémát, két kivétellel: a középkori okleveleket és a térképeket kiemelték és azóta is elkülönítve kezelik. Az iratanyag rendezésében Bakács István, Borsa Iván, Iványi Emma, Magyar László és Pataky Lajosné vettek részt, az első leltár 1956-ban jelent meg.⁹ 1978-ban „a szemlélet fejlődésével” egy újabb repertóriumot tettek közzé, amelyben a fondokra és állagokra bontott anyagot átszerkesztve mutatták be. Az Esterházy hercegi levéltár jelenleg 54 fondból, 26 állagból tevődik össze 326 folyómeéter terjedelemben.¹⁰

A Hárich által az 1930-as évek elején létrehozott zene- és színház történeti gyűjtemények 1949-ben az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek. „A hercegi archívum érkezése [kéziratoss és nyomtatott kották, valamint zenei és színházi iratanyag – ez utóbbiak szerencsére szekrényvel egyetemben] váratlanul és előkészületlenül érte a Zeneműtárat. Bizonyos azonban, hogy Vécsey Jenő már az átvétel pillanatában pontosan felismerte, milyen felbecsülhetetlen jelentőségű zenetörténeti értékek birtokába jutott a gyűjtemény, s azon igyekezett, hogy mielőbb használhatóvá és hozzáférhetővé tegye őket.”¹¹ Vécsey jelentéséből világos, hogy az anyagokat a Magyar Országos Levéltárból kapták, vagyis a Hárich által a háború miatt létrehozott letétet adta át a levéltár. Ebből 70 fasciculusnyi iratot a Színház történeti Tárbá helyeztek át és ott is őrzik a mai napig.

⁸ MNL OL XIX-I-13 (= Veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosa) 5/3 (5.d.)

⁹ BAKÁCS István, *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára*, Levéltári leltárak 2, (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1956)

¹⁰ KÁLLAY István, *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repertórium*, Levéltári leltárak 66, (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1978)

¹¹ VÉCSEY Jenő, „Az OSZK zenei gyűjteményének fejlődése az elmúlt tizenöt évben”, *OSZK Évkönyve*, 1958, 80–97., 87.

Miskolci Egyetem BTK – Kutatói Almanach

Az Esterházy hercegi levéltár részei 1945 előtt és után

1926–1945	1945 után	
Budai Tárnok utcai főlevéltár	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára	1526 előtti gyűjtemény (kiemelt középkori oklevelek)
		Esterházy hercegi levéltár
		Tervtár (kiemelt térképek és rajzok)
	Országos Széchényi Könyvtár	Kézirattár
		Zeneműtár
Színháztörténeti Tár		
		Térképár
Fraknoi levéltár	Esterházy hercegi magánlevéltár, Fraknó (Esterházy Privatarhív Forchtenstein)	

A levéltár költözéseinek történetét itt akár be is lehetne fejezni, azonban ismert, hogy a rendszerváltás környékén több hercegi tulajdonú dokumentum is felbukkant antikvár forgalomban. Az állítólagosan a Tárnok utcai palota romjai közül megmentett kéziratok és nyomtatványok jó állapota ellentmondott az eladó történetének, ugyanis semmilyen sérülés nem volt rajtuk. A Haydn művekből és az 1711-ben Bécsben kiadott *Harmonia caelestis* kéziratos példányából a tulajdonosi pecsétet kivágták, de megállapítható volt, hogy ezek még az egykori Hárich János-féle zenei gyűjteményből származnak. A szakértők szerint feltehetőleg egy egykori hercegi alkalmazott tartotta meg a kis kollekción, majd a halála után az örökösök értékesítették. Az irategyüttest az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg.¹² Hasonló esettel Horányi Mátyás színháztörténész is szembesült, amikor a Fővárosi Operettszínház egykori díszlettervezőjének gyűjteményében rátalált Pietro Travaglia – az eszterházi opera- és bábszínház díszlettervezője 1771–1798 között – vázlatkönyveire, ezeket aztán szintén az Országos Széchényi Könyvtár szerezte meg.¹³ Feltehető, hogy a hercegi család tagjainál és az alkalmazottaknál is maradhattak további dokumentumok, amelyek ma magántulajdonban vannak.

Ez utóbbi esetektől eltekintve, összességében elmondható, hogy az 1920 utáni költözések és a háborús évek korántsem okoztak olyan pusztításokat az Esterházy hercegi levéltárban, mint az más, hasonló levéltárakkal megtörtént. A Batthyány hercegi levéltárat Körmenten a megszálló szovjet hadsereg részben megsemmisítette, majd a Magyar Országos Levéltárban elhelyezett mara-

¹² Ágnes SAS, „Rediscovered Documents from the Esterházy Collection”, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34(1992) 167–185., 168–169.

¹³ STAUD Géza, *A magyar színháztörténet forrásai*, 3. rész, Színháztörténeti könyvtár 9, (Budapest: Színháztudományi Intézet, 1963) 12.

Az Esterházy hercegi levéltár 20. századi sorsa

dék anyag 1956-ban egy bombatalálat után elégett.¹⁴ Az Esterházy hercegi levéltár a budapesti helyszíneken jól kutatható, hatalmas állománya még sok érdeklődő részére kínál kalandokat.

A témában megjelent fontosabb publikációim:

KUNT Gergely és VISKOLCZ Noémi, „Fejezetek az Esterházy hercegi család levéltárának kutatástörténetéből (1847–1945)”, I. rész (1847–1870), *Turul* 91(2018) 3. sz. 107–113.

KUNT Gergely és VISKOLCZ Noémi, „Fejezetek az Esterházy hercegi család levéltárának kutatástörténetéből (1870–1900)”, II. rész (1847–1870), *Turul* 92(2019) 1. sz. 9–23.

VISKOLCZ Noémi, „Az örökségvédelemről 2019-ben az Esterházy-kincsek példáján”, in *Európai, nemzeti, lokális kulturális örökség és identitás*, szerk. ÚJVÁRI Edit, (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó és Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019) 75–88.

VISKOLCZ Noémi, *A herceg története. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930*, (Budapest: Kossuth Kiadó, 2019)

¹⁴ KOLTAI András, „A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete”, *Levéltári Közlemények*, 71(2001) 1–2. sz. 207–231.